

ТМ	Г. XXIV	Бр. 3-4	Стр. 259 - 267	Ниш	јул - децембар	2000.
----	---------	---------	----------------	-----	----------------	-------

UDK 316.3:2+322

Претходно саопштење

Примљено: 14.06.2001.

Јелена Ђорђевић

Дефектолошки факултет
Београд

КУЛТУРА КАО ЧИНИЛАЦ ТРАНЗИЦИЈЕ И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

Резиме

Одбацујући, као превазиђен, поглед на религију као *sub speciae aeternitatis*, аутор отвара питање односа моћи религије и политике и њиховог утицаја на друштвене и духовне процесе у друштву. Овај се однос прати на трострукој равни. Једна од њих су настојања културне антропологије да путем конкретних образаца (интерпретативни, симболички метод) објасни њихово међудејство у различитим друштвеним и историјским ситуацијама. Ови обрасци недвосмислено указују да постоји како унутарња веза између домена политичког и религијског, тако и читљива веза између религије и политичке културе и да она није безначајна за природу политичког бића одређеног друштва. Једнако, није за занемаривање ни однос између религије, етничитета и политичке идентификације.

У закључку се наводи да религија представља срж историјских процеса у којима је неразлучиво међудејство свих фактора одлучујућих за формулисање друштвеног и личног идентитета.

Кључне речи: религија, политика, идентитет, друштвени систем, културна традиција.

Није неубичајено мишљење по коме је религија апсолутно оделита област људског духа лишена везе са пролазношћу друштвених процеса. Однос политике и религије се сматра односом међу антиподима, крајностима међу којима логички не постоје тачке споја. У извесном смислу, он се поима као однос зараћених страна. Политика, крајње утилитарна, профана, пролазна делатност заснована на појединачним интересима, религија, окренута трансцедентном,

---

Е-mail: krp[ilja@eunet.yu

непролазна, вечита истина за све људе, изнад и изван људских слабости. Оно што религија говори политика оповргава, оно што религија посвети политика профанизује, оно што религија постулитра као истину политика претвори у лаж. Свака веза религије са идеологијом, политиком, национализмом или неким друштвеним покретима уме да се посматра као "упад" страног материјала, или као подла инструментализација једне у себи затворене, чисте сфере мисли и осећања. Уколико се призна да религија са њима има некакве веза, религија се схвата као упрљана и искоришћена. Неретко смо слушали савете који су стизали са разних страна да црква не сме да се увлачи у политику, нити да решава реална, друштвена, то јест политичка питања, чак и она која су директно везана за њену паству. Често, и сама паства, обични верници, имају овакав поглед на религију сматрајући је доменом делатности самог Бога.

Поглед на религију *sub speciae aeternitatis* карактеристичан је за теолошки приступ и оне филозофске, па и научне интерпретације чији је циљ да одреде чист појам религије. Ту је неопходно ослобађање од свих наслага искуства, и друштвеног и психолошког, да би се појам прецизно омеђио и оградио од онога што у логички дословном смислу њему не припада. Често овакав приступ подразумева разумевање религије као области *sui generis*. Поред разлога који леже у самој природи приступа религији са тачке гледишта различитих дисциплина, постоје и разлози политичке, или идеолошке природе који заговарањем недодирљивости религије желе да изолују њен утицај на конкретне политичке или друштвене процесе. Независно од тога да ли се религија схвата као опомињућа "савест" или као монополна организација чији утицај у одређеним историјским тренуцима треба да буде умањен или, у најдрастичнијим случајевима укинут, религији се подарује или приписује посебно и ограђено место. У сваком случају, живо религијско искуство, редукује се или на апстрактни појам или на институцију која га представља чиме се богатство значење и форми тог искуства осиромашује и огољује.

Сасвим другачији поглед на ствари имају оне научне дисциплине склоне да религију читају као дело човекових и друштвених предиспозиција. На основу таквог разумевања религија се не може тумачити као изманипулисана жртва политике већ, као активни принцип сваког друштва и културе. То значи да је религија истовремено врста симболичког одговора на реалије свакодневног живота, али и да је пример, поука, знање и норма за смисленије структурирање тих реалија. У међудејству ове две могуће улоге, отвара се питање односа моћи религије и политике и њиховог утицаја на друштвене и духовне процесе сваког друштва, али и ужих и ширих друштвених група. Са те тачке гледишта однос између религије и политике је могуће посматрати на трима основним равнима: прво, на основу на-

чина на који власт izvire из самих религијских структура и веровања; друго, како религија легитимише односе снага, друштвену структуру и облике владавине; треће како религија реагује на глобалне и микро политичке промене.

Културна антропологија је свакако наука или дисциплина која је допринела целовитијем приступу религији као живом искуству. Она је значајно проширила поимање домена религијског чиме је делимично изменила и обогатила сам појам религије и опсег појава које он укључује. По логици властитих интересовања религију је тражила на оним местима и у оним подручјима света у којима је религија, са тачке хришћанства, била тумачена као примитивна праисторија праве религиозности, колевка предрасуда, празноверја и лажи. Захваљујући напору да се религија разуме ван идејних, идеолошких координата великих, "супериорних" и универзалних религија света, почињу боље да се размевају и разазнају промене које су заде-силе и модерно друштво. Тај у основи парадоксалан помак од најдревнијег, првобитног и елементарног ка модерном, то јест постмодерном, сложеном друштву последица је тога што је културна антропологија, у међусобном дијалогу и дејству са многим другим дисциплинама од психологије, социологије до лингвистике и историје, изградила прецизну методологију. Лишена априорних ставова који би штитили или заговарали једну одређену концепцију и дефиницију религије и религиозности, будући отворена ка свим облицима који имају утемељење и прихватају се у некој ужој или широј друштвеној заједници, она је *културу* узела као основу из које израста сваки специфичан религијски систем.

Чудо модерног времена, још увек неухватљиво и у многим аспектима пример дисконтинуитета онога што се традиционално називало човеком или друштвом, отворило је толики број питања да се испоставило да је управо једна "разумевајућа" наука која обухвата приступ феноменима изнутра и споља неопходна да бисмо се снашли ту где јесмо. Тако је културна антропологија у последње две деценије прешла са изучавања једноставних на изучавање сложених друштава и култура данашњице. Из овог процеса родиле су се и поддисциплине као што је антропологија религије или политичка антропологија.

Посебан подстицај истраживању религије и њених унутарњих веза са различитим аспектима друштвености дали су симболички и интерпретативни приступи који полазе од заједничке претпоставке да су различити елементи културе делови сложених процеса и видова симболизације реалног, доживљеног искуства и представа које друштво о њима има. Само искуство је слојевито и у њему се прелама пракса свакодневља, са политичким обликовањем и усмеравањем, веровања и доживљај стварности са друштвеним институцијама, обичајима и навикама. Одатле следи да су и религијске представе

као елементи ширег културног контекста компатибилне и упоредиве са осталим представама које друштво ствара о себи самом. Тиме се појавио широки простор на коме су се откриле тајне и јавне везе између политике и религије. Другим речима, веза између ова два домена нипошто се не своди на везу Цркве и Државе, то јест званичних институција религије и политике ма како се оне звале, већ напротив претпоставља да политика и религија имају порекло у једном те истом људском и друштвеном искуству. Облици и врсте њиховог преплитања, поклапања или супротстављања зависе од мноштва елемената и склони су промени. То значи да су култура, религија и политика органски повезане, "да прву не чине само култови и обичаји, већ структуре значења кроз које људи уобличавају своје искуство, а да друга нису само државни удари и устави, већ да је она једна од главних арена у којима се те структуре јавно исказују"¹. Политички процеси су много шири и дубљи од институција које их регулишу они се ослањају, оубличавају, усмеравају према ономе што постоји као културни потенцијал, а религија је у многим друштвима најзначајнији елемент тог потенцијала.

Свесна динамике ових односа, културна антропологија нуди *образце* на основу којих је могуће препознати, објаснити и предвидети њихово међудејство у различитим друштвеним и историјским ситуацијама. Управо откриће тих образаца нуди методолошка оправдање почетној претпоставци о заједничкој психо-социјалној основици религије и политике као и могућност за анализу њихове генезе. С обзиром на универзалност културних образаца, између осталог, интерпретативни, симболички метод се без већих потреса, могао окренути са традиционалних и примитивних друштава на модерно друштво.

Бавећи се такозваним примитивним друштвима без државе, заснованим на класификаторним принципима мишљења, културна антропологија је доказала постојане примарне, унутарње везе међу доменима религије и политике. У понашању и институцијама којима се обезбеђује владавина над људима на нивоу тих једноставних друштава постоји јединство симболичког језика који спаја реалну и идеалну сферу, профано и свето. Начин на основу ког се владавина спроводи, није дело свесног покоравања, вид рационалног коришћења метода успостављања доминације, већ напротив део унутрашњег живота друштва где је политичко елемент ширег антрополошког феномена. На елементарном нивоу друштвеног постојања могуће је открити заједнички антрополошки извор религије и политике као и њихово међудејство кроз говор симбола. Тиме се указало на постојање *интринсичне* везе између ова два домена коју је Баландије на-

¹ Kliford Gerc, Tumačenje kultura I,II, XX vek, Beograd, 1998

звао "социолошким хомосексуализмом", што као метафора одлично указује на оно о чему је реч.

Религија и политика као дискурс о моћи налазе се у симбиотичком односу, тако да политички односи често остају скривени под симболичким изразима и формама религије. Идеја моћи која повезује космичку, трансцедентну моћ са политичком суштински обележавајући праисконске дихотомија реда и хаоса, живота и смрти. Ако је власт један од могућих начина борбе против нереда и распада онда је политичко саставни део свеукупног човековог напора да створи културу из хаоса. Чувари светог и поседници моћи учествују у успостављању једног те истог тоталитета - тоталитета културе и друштва. Ни једна власт, од најранијих времена се на задовољава пуким покораванем, већ тежи да дисциплину претвори у прихватање истине коју на овај или онај начин образлаже кроз симбол или рационалну мисао.

У основи идеје да свето може да се појављује и у домену политике лежи, иницијално, Диркемова претпоставку да су ствари и појаве свете онда када их једно друштво тако схвата. Та претпоставка је проширила не само појам религије и просторе у којима се она учитава, већ је тиме проширен и појам политике. Сакрално и политичко спајају се у фигурама носилаца власти и граде такав однос према онима којима се влада да се непослушност и неприхватање тумаче као светогрђе. Није потребно наводити примере из историје и данашњих дана у којима одрицање од власти изазива осећање дубоке кривице, кажњава се као јерес, а потврђивање њеног ауторитета изражава се путем беспоговорног веровања, обреда посвећивања, стања заноса, развијених митолошких прича, светих календара, светих простора итд, итд. Од ограђених светих места до територијалног суверенитета и ритуалног прелажења граница уз обредно учешће полиције, од првобитног времена стварања света до златног доба националне историје, од визије поновног Христовог доласка до визије политичке будућности правде и једнакости постоји континуитет веровања, поимања ауторитета и симболичког представљања. Обреди крунисања, ритуали извртања, митолошке приче, миленаризам, ауторитет моралних вредности, смисао прекршаја и рушења забрана, легитимисање партијске или националне лојалности појомовима жртвовања, завета, постулирање политичких пројеката на основу идеја спасења, изабраности, или есхатолошких митова - све то сачињава заједнички корпус представа које спајају религију и политику. На симболичкој равни анализе испоставља се да се религијски и политички системи представа међусобно подупиру. Мимо увреженог схватања о суштинској различитости, показује се да се у поменутим, али и многим другим појавама, не ради о рационалном коришћењу религије у сврхе политике, већ о двома странама исте медаље коју чине доживљаји и представе људи о властитој стварности.

Мит и ритуал су одувек, између осталог, били симболички језик којима се оправдавају захтеви власти и њене препоруке друштву како ваља да се понаша и у шта треба да верује. Као "друштвена повеља", или "персонификована колективна жеља", мит је истовремено оправдавао традицију, успостављао мерила понашања, учвршћивао веровања, интерпретирао историју али и оправдавао политику то јест облике доминације. Мит, и као начин мишљења, и као наративни образац, у свом најчистијем облику, дубоко је "социоетричан"². Та природа митске свести и логика његове унутрашње структуре обезбеђује могућност да се сваки материјал, то јест садржина, може структурирати према законитостима мита. У томе лежи његова неодољива и неуништива снага у животу сваког друштва и сваке политичке опције која жели да га искористи. То исто важи и за ритуал који у великом броју аспеката, као драмски, телесни, чулни и симболички вид изражавања политике задржава својства која носи у свом религијском пореклу. И зато су они чврста тачка споја између домена религије и политике, јер показују процес преображења "митско ритуалних структура са идеолошким импликацијама на модерне системе мишљења са митским импликацијама"³.

Митско религијске структуре мишљења нису рецидиви прошлог у ткиву модерних система мишљења, већ су саставни део процеса, започетог у модернитету, а то је фундаментална политизација свеукупног живота. У том процесу могуће је запазити да од времена Француске револуције, преко тоталитаризма националсоцијалистичког и комунистичког типа, до новог облика тоталитаризма изниклог на политичким интересима либералних идеологија савременог капитализма и културног, економског и војног монопола развијеног света, политика усмерава већину друштвених процеса, образлаже вредности и облике понашања, улази у приватни живот људи, одређује смисао историје, успоставља светиње, идеале, покрштава и руководи судбином људи и народа. Свеобухватност религијског карактеристична за древна друштва или средњовековну Европу замењује свеобухватност политике у модерним секуларним друштвима. Религију као тотализирајући феномен замењује политика као тотализирајући феномен. И из ове перспективе, могуће је говорити о њиховом континуитету уместо о апсолутној различитости. Процес секуларизације, бар када је западно друштво у питању, а по многим параметрима и ми ту спадамо, умањио је утицај религије у смислу институционалног одвајања цркве и државе, али је истовремено политици обезбедио такав статус да се она поима и формулише на "религијски"

² Žorž Balandje, *Politička antropologija*, XX vek, Beograd, 1997

³ E. M. Meletinski, *Poetika mita*, Nolit, Beograd, s.a

начин и то често на знацима паганске религиозности.

Сама паганска религиозност, како то говори Марк Оже, јесте дубоко политичка, јер је увек везана за овоземаљску добит и за друштвену заједницу у којој се остварује.⁴ Идолопоклоничка и максимално ритуализована, она се у политици модерног света диже из пепела и обнавља често у пуном сјају. Сетимо се само спектакуларних жртвовања гиљотином, нирнбершких церемонијала, митова о чистој раси, евокације Хаоса у светским ратовима и Стварања у револуцијама. Ревитализација паганског духа религиозности у извесном смислу потврђује постојање континуитета у неким елементарним облицима друштвеног понашања и начина на који се оно изражава. Општа материјализација друштва и културе, смањење ауторитета цркве у хришћанском свету и основних веровања који је подупиру, сумња у разрешење проблема смртности и правде у оквирима оностране егзистенције, брзина технолошког развоја и друштвених промена која га прате доприносе окретању овом свету у ком питање успостављања поретка ствари обезбеђивање смисла постаје питање политике. А она се обраћа оном најдубљем и свеprisутном слоју људске религиозности спремном да универзалне обраце понашања и мишљења прилагођава динамици друштвеног живота. Тако "паганско" у политици не мора искључиво да се схвати као повратак варварског, бестијалног, назадног, већ као оживљавање говора оних структура мишљења и понашања који су одувек били живи, али прекривени многим другим слојевима и често скривени иза неких других доминантних и доминирајућих метанарација.

Наравно, то не искључује чињеницу да политика користи културни потенцијал за властите сврхе, те да политика, посебно модерна политика не удружује, како је наговестивао Касирер, *хоммо магуса* и строгу технологију, програм и прорачун у инструментализацији религијских веровања и религијских потенцијала уопште.⁵

Поред унутарње везе између домена религијског и политичког ваља указати да постоји сложена, али читљива веза између религије и политичке културе и да она ни мало није безначајна за природу политичког бића одређеног друштва. Не само да је религијски фундаментализам везан за десне покрете, и обрнуто, већ синкретизам и екуменизам нових религијских покрета сасвим јасно подржавају одређене леве и либералне идеологије и њихове тенденције. И то је разлог због кога се често нови покрети и трансформације у типу религиозности не схватају као последица друштвених и психолошких трансформација које је донела технолошка и медијска цивилизација,

⁴ Mark Auge, *Genie du Paganisme*, Edition Galimard, Paris, 1990

⁵ Ernest Kasirer, *Mit o državi*, Nolit, Beograd, 1972

већ као део организованих завера центара светске моћи.

Нови религијски покрети, нарочито они који припадају религијском синкретизму New age-а заговарају идеју јединственог Бога, силе или моћи, чије значење и зрачење превазилази границе конфесија, државних територија, па чак и обичаја и сједињује човека са његовим космичким пореклом. Екуменизам је сама срж овог облика религијозности и сасвим у духу уједињења човечанства. Да ли је ту у питању завера политичких моћника или спонтани одговор људи на драстичне промене, остаје тако отворено питање. Нови религијски сензибилитет који се сматра последицом индивидуализације религије и могућношћу слободног избора интимне, личне вере се дакле може протумачити као последица политичког усмеравања. И више од тога, са те тачке гледишта политика креира саму религију и моделује сензибилитет. Ако се узме у обзир да су модерни друштвени процеси, у најширем смислу, не само спонтани одговор на економске нужности, већ и последица сасвим одређених политичких концепата и идеологија, онда се чини да је теорија завере заправо последица сазнања да политика може бити и јесте креатор нових "метанарација", те да је њена веза са духовним процесима и изборима унутарња и свеобухватна.

Међутим ни мало није неважан обрнути процес који указује на непрекидно присуство кохезивних сила у оквиру друштвених покрета и религијских покрета који упркос раздробљености модерног друштва и рушења традиционалних религијских лојалности обезбеђују осећања припадности и реформулисање идентитета. То је реакција на процесе хомогенизације културе, глобализације и политичког усмеравања из једног центра моћи. Оваква реакција се појављује на два начина. Као ревитализација традиционалних религија и јачања ауторитета цркве (нарочито у земљама посткомунистичке транзиције), или као рађање нових религијских покрета који нуде спасење и осећај припадности за парцијалне и маргиналне друштвене групе. То је одговор хришћанства на промењене услове, док ислам образује врсту агресивне одбране против западних монопола у виду "сукоба цивилизација" или у виду истицања партикуларног муслиманског идентитета у оквиру западних друштава или нових националних држава. У овим процесима важну улогу игра однос између религије, етничитета и политичке идентификације. Многи истраживачи указују на јачање хришћанске одбране од исламске претње коју имигрантска друштва запада почињу да осећају као напад на саме темеље своје културе. По некима, позадина европског удруживања има у позадини идеју о уједињењу хришћанског света у односу на исламску претњу и јачање многих нехришћанских култова. Међутим и ту се појављује једна дилема која је отворена за Европу, а посебно је значајна за нас. То је расправа о томе да ли су западно и источно хришћанство две различите и непријатељске религије, или исто религијско ткиво.

Улазак многих земаља које се налазе на листи чекања Европске заједнице, по многим зависе и од тимачења овог аспекта европејства. У том смислу од поимања западног и источног хришћанства у великој мери зависе и политичке одлуке. Истовремено, саме политичке одлуке доприносиће будућем схватању тог односа. Сетимо се само колико су теолошки и политички разлози били испреплетани у историјском цепању источне и западне цркве и колико је то цепање обележило саму културу западног и источног хришћанског света. "Раскол" је добио симболичко значење и постао део културног наслеђа које обележава и у многим аспектима оптерећује подједнако и религију и политику. Ту се испоставља да постоји снажан утицај културне традиције са којом се и политика и религија хватају у коштац, а да та традиција не би имала облик који има да у њеном конституисању нису учествовали политички и религијски елементи.

Религиозност, дакле није ствар "изолованости од историје", окренутост оностраним и идеалном, већ сама срж историјских процеса у којима је неразлучиво међудејство свих фактора одлучујућих за формулисање друштвеног и личног идентитета. Уколико се приступи њиховом раздвајању онда се у први план ставља питање односа *моћи* религије и политике и њиховог утицаја на друштвене и духовне процесе. Питање да ли су они равноправни *партнери* или супротстављени *принципи*, остаће, за сада, отворено.

Jelena Đorđević, Belgrade

CULTURE AS A FACTOR OF TRANSITION AND MODERNIZATION

Summary

Aborting, as exceeded, a view on religion as *sub speciae aeternitatis*, the author opens the question of the relation between power of religion and politics and their influence on social and spiritual processes in a society. This relation is followed on triple level. One of them is the attempt of Cultural anthropology to, by using concrete patterns (interpretative, symbolic method), explain their reciprocity in different social and historical situations. These patterns unequivocally indicate that there is not only inner connection between the domains of political and religious, but also a readable connection between religion and political culture and that this connection is not trivial for the nature of political being of a society. Equally, one cannot overlook the relation between religion, ethnicity, and political identification.

In conclusion, the author states that religion signifies the core of historical processes in which one can find reciprocity of all factors important for formulating of social and personal identity.

Key words: religion, politics, identity, social system, cultural tradition.